

نقد و بررسی ترجمه واژه «رحمان» با تکیه بر دیدگاه آیت‌الله جوادی آملی

سیدضیاءالدین علیاناسب*

ربابه اتفاق**، سیدمجید نبوی***

چکیده

پژوهش حاضر بر آن است که با تحلیل واژه «رحمن» در آیه «بسم الله الرحمن الرحيم» گامی درکمک به فهم دقیق تر واژه و گویایی ترجمه‌ی آن بردارد. در این راستا، ابتدا به بررسی توضیحات تفاسیر از «رحمن» به خصوص تفسیر تسنیم پرداخته، تا مفهومی دقیق و رسا به دست آورد، سپس با بررسی ترجمه‌های مختلف، به این نتیجه رسیده است که «رحمن»، رحمتی مطلق، فراگیر و بی‌مقابل است؛ بنابراین غضب الهی را نیز شامل می‌شود، برخلاف رحمت رحیمیه که در مقابل غضب می‌باشد. این معنا از کثرت و شمولیتی که از صیغه «فعلان» فهمیده می‌شود و قرینه‌ی سیاق آیه‌هایی که «رحمن» در آن‌ها به کار رفته و روایت‌هایی که به توضیح پیرامون آن پرداخته‌اند و مصادیقی که مفسران برای آن برمی- شمارند به دست می‌آید؛ و ترجمه هیچکدام از مترجمان، رسایی کامل بر این معنا را ندارد. عدم قابلیت زبان فارسی در مقایسه با زبان عربی و در برخی موارد عدم تخصص‌های گوناگون لازم برای ترجمه از سوی مترجمان از جمله عوامل نارسایی ترجمه‌های فارسی است که در مورد واژه «رحمن»، شمولیت این رحمت بر غضب مستور الهی، مزید علت نارسایی ترجمه‌های آن شده است. در نهایت برای فهم این واژه، ترجمه‌ی تفسیری «اعطاء

* دانشیار، گروه قرآن و حدیث، دانشگاه حضرت معصومه (س)، قم، ایران، z.olyanasab@hmu.ac.ir
** دانش‌پژوه سطح ۳ حوزه علمیه، مرکز تخصصی الزهراء، تبریز، ایران (نویسنده مسئول)،
r.ettefag@gmail.com

*** دانشجوی دکتری، گروه قرآن و حدیث، دانشگاه اراک، اراک، ایران، majidnabavi1366@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۰۱/۰۶، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۰۶/۱۵

و افاضه‌ی وجود و هر آنچه که شیء، استعداد آن را دارد، و در مسیر وجود و هستی‌اش مشتاق به سوی آن است» را پیشنهاد می‌کند.

کلیدواژه‌ها: رحمن، سوره حمد، نقد ترجمه، رحمت خدا، مبانی تفسیری، جوادی آملی.

۱. طرح مسأله

قرآن، کتابی است که از جانب خداوند و برای هدایت بشر نازل شده‌است این کتاب دارای نکات ادبی و بلاغی بسیاری است و بی توجهی یا کم دقتی سبب ارائه معانی غیر دقیق و در مواردی ناستوار می‌شود همچنین از آن جهت که قرآن متن مقدس است ضروری است که مترجمان تمام دقت و توان خود را بکارگیرند تا معنای دقیقی از آیات ارائه بدهند لازم به ذکر است که هرچند قابلیت‌ها و ظرفیت‌های زبان عربی، کار ترجمه را سخت و دشوار می‌کند اما بایسته است که مترجمان تمام سعی خود را جهت ارائه ترجمه کم خطا بکارگیرند.

یکی از واژه‌هایی که ضرورت دارد دقت بیشتری روی آن انجام گیرد؛ واژه «رحمن» در آیه اول سوره حمد است. این واژه تاکنون به صورت مستقل در ترجمه‌ها بررسی نشده‌است؛ از این رو، پژوهش حاضر ابتدا نگاهی به تفاسیر، به خصوص تسنیم دارد و با مبنا قرار دادن آن‌ها، ترجمه‌های فارسی این واژه را در آیه‌ی ﴿بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ﴾ که أعظم آیات قرآن است، در آیینی نقد به تماشا خواهد نشست، تا به سؤال‌های زیر پاسخ دهد:

۱. واژه‌ی «رحمن» چندگونه ترجمه‌ی فارسی دارد؟
 ۲. تفاسیر قرآن، چه توضیحی برای روشن شدن معنای «رحمن» ارائه می‌کنند؟
 ۳. هر کدام از ترجمه‌های موجود بر چه مبنایی است؟
 ۴. براساس تفاسیر، کدامین ترجمه به معنای حقیقی «رحمن» در ﴿بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ﴾ نزدیک‌تر است؟
- پژوهش پیش‌رو با گردآوری اطلاعات به روش کتاب‌خانه‌ای، درصدد تبیین ترجمه دقیق و نقد ترجمه‌های ناستوار از واژه‌ی «رحمن» به صورت توصیفی - تحلیلی می‌باشد.

۱.۱ پیشینه‌ی تحقیق

۱. محمدیگی آیت تسمیت در تفسیر کشف الاسرار و عده الابرار (ترجمه، تفسیر و تأویل ﴿بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ﴾) که به اذعان نگارنده تفسیر و تأویل بسمله را در تفسیر میدی مورد بررسی قرار می‌دهد و در نهایت به این نتیجه رسیده که رحمان نعمت روزی و خلق است. (محمدیگی، ۱۳۷۴: صص ۲۲-۱۵) این تحقیق بیشتر به بحث مصداق رحمت رحمانیه در این تفسیر پرداخته و مفهوم رحمان را تبیین نمی‌کند و جامعیت تحقیق پیش رو را هم ندارد.

۲. هدایی در مقاله‌ای با عنوان نقدی بر ترجمه‌ی مفاهیم بنیادی قرآن کریم، نوشته‌ی صفارزاده، ترجمه پیشنهادی ایشان برای مفاهیم بنیادی قرآن را نقد می‌کند، که «رحمن» و «رحیم» از آن جمله‌اند. (هدایی، ۱۳۷۹: صص ۷-۳)

۳. فقیه در مقاله‌ی خود به بررسی نظریه‌ی تفسیری سه تن از مفسران قرآن آیت الله خوئی، علامه طباطبایی و آیت الله جوادی آملی در معنای «رحمن» و «رحیم» پرداخته و در نهایت نظر آیت الله خوئی مبنی بر عدم اختصاص رحمت رحیمیه بر مومنان را بر اساس شواهدی از آیه‌های قرآنی، صحیح‌تر معرفی می‌کند. (فقیه، ۱۳۸۳: صص ۹-۴) حال آن‌که آیاتی چون آیه‌ی ﴿نَادَىٰ أَصْحَابُ الْجَنَّةِ أَصْحَابَ النَّارِ أَنْ قَدْ وَجَدْنَا مَا وَعَدَنَا رَبُّنَا حَقًّا فَهَلْ وَجَدْتُمْ مَا وَعَدَ رَبُّكُمْ حَقًّا قَالُوا نَعَمْ فَأَذَّنَ مُؤَذِّنٌ بَيْنَهُمْ أَنْ لَعْنَةُ اللَّهِ عَلَى الظَّالِمِينَ﴾ (اعراف: ۴۴/۷) لعنت و دوری از رحمت را برای ظالمان - آیه متوجه جهنمیان است - بیان می‌کند و آیه‌ی ﴿سَلَامٌ قَوْلًا مِنْ رَبِّ رَحِيمٍ﴾ (یس: ۵۸/۳۶) در سیاق سخن از بهشتیان، سلام پروردگار رحیم را برای بهشتیان اثبات می‌کند؛ حال آن‌که در خصوص جهنمیان تعبیر سلام به کار نرفته است و سخن امام علی علیه السلام در نامه ۲۷ نهج البلاغه در شرح حال جهنم «دار لیس فیها رحمه» تأییدی بر این ادعاست؛ در نتیجه اختصاص رحمت رحیمیه بر مومنان تعارضی با آیات قرآن ندارد.

۴. انوشیروانی در مطالعه تطبیقی ترجمه‌های انگلیسی سوره حمد؛ قابلیت زبان مقصد برای یافتن معادل مناسب واژه‌های آیات سوره‌ی حمد را مورد بررسی قرار می‌دهد. (انوشیروانی، ۱۳۸۵: صص ۴۲-۱۷)

۵. علی نصیری در مقاله‌ی بررسی تطبیقی بیست ترجمه سوره‌ی حمد، به بررسی ترجمه‌ی فارسی سوره‌ی حمد پرداخته، که اشاراتی به «رحمن» و «رحیم»، و ترجمه‌های فارسی آن را دارد. (نصیری، ۱۳۸۵: صص ۲۷۷-۲۵۴) این مقاله تنها چهارگونه ترجمه‌ی

«رحمن» را بررسی کرده، در حالی که پژوهش پیش‌رو ۲۰ گونه ترجمه از «رحمن» را بررسی می‌کند، از آنجایی که این پژوهش تنها در واژه‌ی «رحمن» کاوش می‌کند، دقت بیش‌تری نسبت به مقالات پیشین در خصوص واژه‌ی «رحمن» دارد و مبانی تفسیری ترجمه‌ها را نیز تحلیل خواهد کرد.

۶. اشرفی ترجمه‌های انگلیسی ﴿بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ﴾ را از لحاظ رسایی بررسی کرده است. (اشرفی، ۱۳۸۹: صص ۸۱-۶۶)

۷. محمدی نیک در سرمقاله گستره معنایی «رحمن» و «رحیم» در روایات اهل بیت علیهم السلام؛ روایت‌هایی را که در خصوص رحمت رحمانیه و رحیمیه وارد شده است را از لحاظ شمولیت بر خصوص دنیا، یا دنیا و آخرت بررسی کرده است. (محمدی نیک؛ ۱۳۹۰: صص ۷-۳)

۸. مرزبانی در نوشته‌ی واژگان ذی وجوه «هدی»، «صلاة» و «رحمة» در ترجمه‌های فارسی و انگلیسی قرآن کریم، رحمة را با توجه به علم وجوه و تنها در آیه‌ی ۱۰۷ آل عمران بررسی کرده و مصداق بهشت را برای رحمت مطرح می‌کند. (مرزبانی، ۱۳۹۵: صص ۹۷-۷۹)

۹. رحمانی نعیمی و همکاران، در مقاله‌ی خود «رحمن» و «رحیم» را بر اساس قاعده‌ی ادبی «زیادة المبنى تدل على زیادة المعنى» بررسی کرده و به این نتیجه رسیده است که «رحمن» واژه‌ی دخیل است، و دلیل آن را استعمال این واژه توسط مسیحیان و در تعالیم آنان دانسته است. (نعیمی و همکاران، ۱۳۹۵: صص ۱۳۲-۱۱۳) حال آن‌که اگر «رحمن» واژه‌ی دخیل بود. اولاً: نایستی «ال» می‌گرفت. ثانیاً: باید به دلیل غیر عربی و به اذعان نویسنده «عَلَم بودن»، غیرمنصرف می‌شد، حال آن‌که در قرآن به صورت منصرف استعمال شده است.

۱۰. ابراهیمی در پژوهشی با عنوان جایگاه رحمت الهی در تفاسیر فریقین؛ بعد از بررسی لغوی این دو واژه به طور اجمالی، تفاسیر فریقین را از لحاظ شمولیت آن در دنیا و آخرت، مؤمن و کافر مورد بررسی قرار داده، در نهایت نظر آیت الله خوئی مبنی بر شمولیت رحمت رحیمیه بر مؤمن و کافر در دنیا و آخرت را می‌پذیرد و اختصاص رحمت رحیمیه بر مومنان را مخالف با آیات قرآن می‌داند. (ابراهیمی، ۱۳۹۵: صص ۱۰۴-۸۵) البته ادعای ایشان طبق آیات قرآنی ذکر شده در نقد مقاله ناصر فقیه قابل تأمل است.

۱۱. مقاله‌ی ﴿بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ﴾ در ترجمه‌های قدیم و جدید قرآن؛ در دو بخش کلی در رابطه با ترجمه‌های فارسی تنظیم شده، در بخش نخست به صورت تفصیلی آثار کهن را بررسی کرده و در بخش دوم یعنی در آثار معاصر فقط به ذکر ترجمه آیه بسنده کرده و در آخرین مرحله بین ترجمه‌های قدیمی، مقایسه شده و نوآوری‌ها، امتیازها، زیبایی‌ها و ملاحظات آن‌ها را بیان کرده است. (ساجدی، ۱۳۹۷: صص ۳۷-۸)

ویژگی که پژوهش پیش‌رو را از مقاله‌های نام‌برده متمایز می‌کند، بررسی مفهوم «رحمن» در اکثر تفاسیر و مشخص نمودن خاست‌گاه ترجمه‌ها، و تحلیل ۲۰ گونه ترجمه در ۵۵ ترجمه‌ی فارسی این واژه است، همراه با ذکر دلایل قرآنی و روایی برای مفهوم گسترده و بی‌مقابل رحمت رحمانیه و در نهایت ارائه‌ی ترجمه‌ی پیشنهادی برای «رحمن».

۲. بررسی ترجمه‌ی فارسی «رحمن» در آیه‌ی (بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ)

از بررسی ترجمه‌های فارسی «رحمن» و ملاحظه‌ی تفاوت آن‌ها، در مجموع ۲۰ گونه ترجمه‌ی فارسی به شرح زیر حاصل شد:

۱. بخشنده (الهی قمشه‌ای، ابراهیمی، ارفع، برزی، بروجردی، ثقفی تهرانی، پورجوادی، حجتی، حلبی، گرمارودی، مکارم، مشکینی، کاویان‌پور، مصباح‌زاده، صفی‌علیشاه، عاملی، اشرفی تبریزی، خرم‌دل «اهل سنت»، امین‌الاسلام ابوعلی، ملکی). این ترجمه بر مبنای تفسیر کثرت اعطاء و افاضه بر محتاج می‌باشد. (جوادی، ۱۳۹۰، ج ۱: ص ۲۸۰)
۲. رحمتش بی‌اندازه است (انصاریان) مبنای این ترجمه تفاسیری است که «رحمن» را رحمت مطلق و بی‌نهایت می‌دانند. (جوادی، ۱۳۹۰، ج ۱: ص ۲۸۰)
۳. مهر گستر (صلواتی) منشأ ترجمه تفاسیری است که شمولیت را از صیغه‌ی فعالان، استخراج نموده‌اند.
۴. گسترده مهر (رضایی اصفهانی و همکاران، صفوی) منشأ تفسیری این ترجمه تفاسیری است که «رحمن» را به «واسع الرحمة» تفسیر کرده‌اند.
۵. بخشاینده (دهلوی «اهل سنت»، یاسری، ابولفتوح رازی، فارسی، شعرانی، آیتی، مغنیه، دانش، مجتبوی، سراج، رهنما، معزی، نجفی، انصاری خوشابر) این ترجمه، منشأ تفسیری روشنی ندارد.

۶. مهرورزنده (تشکری، شهاب) ترجمه‌ی «رحمن» به «مهرورزنده» که به معنای «عاشق» می‌باشد، خاست‌گاه تفسیری ندارد.
۷. جهان‌دار دشمن پرور به بخشاینده‌گی (مبیدی «اهل سنت») «جهان‌دار دشمن پرور» برگرفته از شمولیتی است، که روایات و تفاسیر برای رحمت رحمانیه در خصوص کافران قائل شده‌اند؛ ولی این‌که کافران مورد عفو قرار گیرند، خاست‌گاهی از تفاسیر ندارد.
۸. رحمان است به بسط روزی و به ما رحم می‌کند، هرچند مردم از اطاعتش سرپیچی کنند آنان را از رزق خود بی بهره نمی‌کند. (خسروی) به نظر می‌رسد که این ترجمه برگرفته از روایت تفسیری امام علی علیه السلام است که فرمودند: «الرَّحْمَنُ الْعَاطِفُ عَلَى خَلْقِهِ بِالرِّزْقِ لَا يَقْطَعُ عَنْهُمْ مَوَادَّ رِزْقِهِ وَإِنْ انْقَطَعُوا عَنْ طَاعَتِهِ...» باشد. (فیض کاشانی، ۱۳۷۱، ج ۱: ص ۹۵)
۹. مهربان به روزی دادن (بی‌نام) منشأ این ترجمه، روایت تفسیری پیشین است. (فیض کاشانی، ۱۳۷۱، ج ۱: ص ۹۵)
۱۰. روزی دادن (ابوحفص، نجم الدین عمر «اهل سنت»)
۱۱. بخشایشگر [برکافه خلاق از: جماد و نبات و حیوان و جن و ملک و از مؤمن و کافر و نیکوکار و فاجر] (بلاغی) این ترجمه منشأ روایی ندارد.
۱۲. مهربان (طبری «اهل سنت») این ترجمه براساس تفسیر نووی جاوی است که «رحمن» را به معنای عاطف بر نیک و بد می‌دانند. (نووی جاوی، ۱۴۱۷ق، ج ۱: ص ۷)
۱۳. هستی بخش (بهرام‌پور) خاست‌گاه این ترجمه تفسیری است، که «رحمن» را نعمت وجود و حیات می‌دانند. (طوسی، بی‌تا، ج ۱: ۳۱ / صادقی تهرانی، ۱۳۸۲، ج ۱: ص ۸۵)
۱۴. رحمت‌گر بر آفریدگان (صادقی تهرانی) به نظر می‌رسد، خاست‌گاه این ترجمه، تفسیر تسنیم و تمامی تفاسیری است که بر اساس آیه‌ی «رَحْمَتِي وَسِعَتْ كُلَّ شَيْءٍ» (اعراف: ۱۵۶/۷) رحمت رحمانیه را شامل تمامی مخلوقات می‌دانند.
۱۵. رحمت‌گر (فولادوند) برخی از تفاسیر رحمان را مشتق از رحمت دانسته‌اند. مانند: المیزان (طباطبایی، ۱۴۱۷ ه.ق، ج ۱: ص ۱۸) من وحی القرآن، (فضل الله، ۱۴۱۹ ه.ق، ج ۱: ص ۴۱) الکشاف (زمخشری، ۱۴۰۷ ه.ق، ج ۱: ص ۶) به نظر می‌رسد این نوع ترجمه برگرفته از این تفاسیر باشد.

۱۶. او رحمت و مهربانی داشته و رحمت او بر همه‌ی موجودات بسط گرفته (مصطفوی)؛ منشأ این ترجمه مفردات قرآنی خود مترجم می‌باشد، که در آن به تفسیری از «رحمن» توجه کرده است. (مصطفوی، ۱۴۳۰ق، ج ۴: ص ۹۸)

۱۷. رحمت و اسعه‌ی خداوندیش تمام موجودات را احاطه نموده، جمیع موجودات در دنیا مشمول رحمت رحمانی اویند. (بانو امین) «رحمت و اسعه» برگرفته از صیغه‌ی مبالغه، و شمولیت آن در دنیا، که در عبارت بعدی آمده، برگرفته از حدیث «بِأَرْحَمَنِ الدُّنْيَا وَ رَحِيمِ الْآخِرَةِ» (قمی مشهدی، ۱۳۶۸، ج ۱: ص ۵۳) است، که رحمت رحمانیه را مختص دنیا می‌داند.

۱۸. بزرگوار (فقیهی رضایی) به نظر می‌رسد این ترجمه نیز منشأ تفسیری ندارد.

۱۹. سرشار از مهر بر همه موجودات (مهدیه) خاست‌گاه این ترجمه همان‌طور که خود نگارنده اشاره دارد، تفسیرتسَنیم می‌باشد.

برخی ترجمه‌های فارسی قرآن این واژه را ترجمه نکرده‌اند. (خواجوی، قرشی، طاهری، پاینده) و همان عبارت عربی را در ترجمه ذکر کرده‌اند.

برای یافتن معنای «رحمن» بایستی ابتدا ریشه آن در منابع لغوی، حدیثی و تفسیری، بررسی شود:

۳. بررسی واژه‌ی «رحمن» در لغت، تفسیر و حدیث

«رحمن» مشتق از رحمت بر وزن فَعْلان است؛ به همین جهت برای یافتن درک صحیح از معنای آن ابتدا بایستی رحمت را از لحاظ لغوی مورد بررسی قرار داد، تا معنای دقیق‌تر از «رحمن» به دست آید.

۱.۳ «رحمن» در لغت

رحمت به معنای رقت و تعطف و مغفرت (ابن منظور، ۱۴۱۴، ج ۱۲: ص ۲۳۲) رأفت (ابن فارس، ۱۴۰۴، ج ۲: ص ۴۹۸) نرمی که احسان به دیگری را اقتضا دارد، که گاهی در مجرد رقت به کار می‌رود، و گاهی در احسان بدون رقت. رحمتی که در مورد خدا استعمال می‌شود مجرد احسان و بدون رقت می‌باشد، از این معنی روایت شده است که: «أَنَّ الرَّحْمَةَ مِنَ اللَّهِ إِعْطَاءٌ وَ إِفْضَالٌ وَ مِنَ الْآدَمِيِّينَ رِقَّةٌ وَ تَعْطُفٌ». (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ص ۳۴۷) رحمت

تجلی رأفت و ظهور رقت قلب را گویند، در خدا رحمت به معنای فیض منبسط، ساطع کننده‌ی نور و احاطه کننده به همه‌ی عوالم وجود آسمانی و زمینی، مادی و معنوی، ظاهری و باطنی، ایجابی و بقایی که وجود در آن‌ها چون نور، جریان و نفوذ دارد. (مصطفوی، ۱۴۳۰، ج ۴: ص ۹۵).

لغویون «رحمن» را مشتق از رحمت دانسته و با توجه به معانی که برای رحمت ارایه کرده‌اند، (خلیل بن احمد فراهیدی، ۱۴۰۹، ج ۳: ۲۲۵/ ازهری، ۱۴۲۱، ج ۵: ۳۳؛ راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ص ۳۴۷/ زمخشری، ۱۴۰۷، ج ۱: ص ۸/ مصطفوی، ۱۴۳۰، ج ۴: ص ۹۵)، معانی از قبیل کثرت (ابن منظور، ۱۴۱۴، ج ۱۲: ص ۲۳۲)، امتلاء، (مصطفوی، ۱۴۳۰، ج ۴: ص ۹۵) وسعت (زمخشری، ۱۴۰۷، ج ۱: ص ۸) برای آن شمرده‌اند.

۲.۳ رحمن در تفاسیر

تفاسیر در پرده برداری از معنای «رحمن» بر دو دسته‌اند.

۱.۲.۳ تفسیرهایی که نقاب از چهره‌ی مفهوم کنار می‌زنند.

قریب به اتفاق تفاسیر، «رحمن» را بر وزن فعالان، و صیغه‌ی مبالغه می‌شمارند، که بر کثرت و سرشاری، دلالت دارد؛ از این رو رحمت رحمانیه را به معنای رحمت عام و فراگیر می‌دانند که همه‌ی موجودات از جمله انسان - مؤمن و کافر - را شامل است؛ آنچه موجب اختلاف تفسیری از «رحمن» می‌شود، شمولیت رحمت رحمانیه بر دنیا و آخرت، و تفاوت معنایی است که از واژه‌ی رحمت توسط مفسرها مطرح شده، که با توجه به عدم مطابقت برخی از این معانی با آنچه در کتاب‌های لغت ارایه شده، نشان از مجازی بودن آن دارد.

برخی از مفسران، رحمت را به معنای رقت قلب و تعطف گرفته (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۶، ج ۱: ص ۶۵/ زمخشری، ۱۴۰۷، ج ۱: ص ۸) و «رحمن» را رسنده در رحمت به نهایت درجه‌ی آن (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۶، ج ۱: ص ۶۵/ سبزواری نجفی، ۱۴۰۶، ج ۱: ص ۱۶)، و دهنده‌ی نعمت‌های بزرگ و اصول آن‌ها - که وجود باشد - (زمخشری، ۱۴۰۷، ج ۱: ص ۸/ بیضاوی، ۱۴۱۸، ج ۱: ص ۲۷) معنا نموده، «رحمن» را مجاز از نعمت بر بندگان دانسته‌اند. (زمخشری، ۱۴۰۷، ج ۱: ص ۸/ صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۶، ج ۱: ص ۶۵) علامه طباطبایی با اندکی تفاوت، رحمت را تأثیری خاص می‌داند، که با مشاهده‌ی ضرر یا نقصی، بر دیگری برانگیخته می‌شود، و در صدد جبران آن نقص برمی‌آید؛ البته با توجه به این که

ذات اقدس الهی از هرگونه انفعال به دور است، بر این اساس «رحمن» را به معنای اعطاء و افاضه‌ی وجود، و سایر نعمت‌هایی دانسته‌اند، که به بیان آیه‌ی ﴿وَإِنْ تَعُدُّوا نِعْمَتَ اللَّهِ لَا تَحْصُوهَا﴾ (ابراهیم: ۳۴/۱۴) قابل شمارش نمی‌باشد (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱۰: ص ۸۰)، و در جایی دیگر از تفسیر، رحمت رحمانیه را اعطاء آن چیزی معرفی می‌کند، که شیء، استعداد آن را دارد، و در مسیر وجود و هستی‌اش مشتاق به سوی آن است (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱: ص ۴۱۴)، و بر این عقیده‌اند که رحمت رحمانیه مختص دنیاست (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱: ص ۲۳)، برخی آن را به معنای رهایی از آفت‌ها و رساندن خیرات به نیازمندان (فخررازی، ۱۴۲۰، ج ۱: ص ۲۴)، تفسیری دیگر آن را به معنای صاحب رحمت، و رحمت را اراده‌ی خیر بر اهل آن دانسته است. (محلّی و سیوطی، ۱۴۱۶، ج ۱: ص ۴)

آیت الله جوادی با انتقاد از معانی اهل لغت، که رحمت را به معنای رقت قلب، دلسوزی، رأفت، عطوفت، حبّ و دلسوزی گرفته‌اند، بر این عقیده‌اند که تمامی موارد یاد شده، مراحل پیشین رحمت است، نه خود آن؛ چرا که با مشاهده‌ی صحنه‌های رقت‌آور ابتدا در قلب انسان عطوفت، دلسوزی، محبت، شفقت و رأفت، سپس رحمت پدید می‌آید. ثانیاً: آن‌چه گفته شد ویژگی مصداقی از مصادیق رحمت است که در آدمی ظاهر می‌شود و خدا منزله از هرگونه انفعال و تأثر است؛ بنابراین معنای جامع رحمت، همان اعطاء و افاضه برای رفع حاجت نیازمندان، و «رحمن» مبدأ سرشار از رحمت می‌باشد. (جوادی، ۱۳۹۰، ج ۱: ص ۲۸۰)

رحمت رحمانیه ذات اقدس الهی بنا بر آیه‌های: ﴿رَحْمَتِي وَسِعَتْ كُلَّ شَيْءٍ﴾ (اعراف: ۱۵۶/۷)، ﴿رَبَّنَا وَسِعْتَ كُلَّ شَيْءٍ رَحْمَةً﴾ (غافر: ۷/۴۰) رحمتی فراگیر و نامتناهی است که مقابل آن عدم است، و دربرگیرنده‌ی غضب الهی نیز می‌باشد. (جوادی، ۱۳۹۰، ج ۱: صص ۲۸۰-۲۹۳-۲۹۲) غضب الهی و عذاب الهی با اهدافی مانند بازگرداندن مردم از اعمال زشت می‌باشد قرآن کریم در این باره می‌فرماید: «وَلَنذِيقَنَّهُم مِّنَ الْعَذَابِ الْأَلِيمِ الَّذِي عَذَبُوا بِهٖ فِي الْكُفْرِ إِنَّهُمْ لَأَكْبَرُ لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ» (سجده: ۲۱) بنابراین در غضب الهی نیز رحمت وجود دارد و آن رحمت همان بازگرداندن افراد گنجهکار به سمت خدا می‌باشد.

اگر غضب را از دایره‌ی رحمت رحمانیه خارج و در مقابل آن بدانیم، بدون دلیل، رحمت مطلق را که آیه‌ها بدان اشاره دارند، مقید کرده‌ایم، و اگر عالم، براساس دو نقشه یکی رحمت و دیگری غضب اداره شود، عالم منسجم نخواهد بود؛ پس بایستی رحمت مطلق و فراگیری که مقابلی ندارد، باشد تا تمامی امور ممکنات را زیر چتر خود گیرد؛ البته

با توجه به روایت «يَا مَنْ سَبَقَتْ رَحْمَتُهُ غَضَبَهُ» (مفید، ۱۴۱۳: ص ۱۶۱) و «تَسَعَى رَحْمَتُهُ أَمَامَ غَضَبِهِ» (صحیفه‌ی سجادیه، دعای ۱۶) رحمت، امامت و رهبری غضب را برعهده دارد و پیش‌تر و بیش‌تر از غضب است (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۶، ج ۱: ص ۷۴/ جوادی، ۱۳۹۰، ج ۵: ص ۶۰۲) از این رو وصف غضب الهی هم در نام شریف «الله» و هم در وصف جامع «الرحمن» مستور شد نه مشهور، و بر همین اساس است که از غضب شدگان با صیغه‌ی مجهول «مغضوب علیهم» (حمد: ۷/۱) یاد شد. (جوادی، ۱۳۹۰، ج ۱: ۳۷۹)

۲.۲.۳ تفاسیری که با بیان مصداق، تلاش دارند تا تصویری روشن از واژه‌ی «رحمن» ارائه نمایند.

مصادیقی چون: کثرت نعمت بر محتاج، (ماوردی، بی‌تا، ج ۱: ص ۵۳؛ نیشابوری، ۱۴۱۵، ج ۱: ص ۵۸) رهایی از انواع آفت‌ها و رساندن خیرات به نیازمندان، (فخر رازی، ۱۴۲۰، ج ۱: ص ۲۴) مطلق نعمت، (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۱: ص ۹۴) نعمت بر محتاج، (ماوردی، بی‌تا، ج ۱: ص ۵۳؛ نیشابوری، ۱۴۱۵، ج ۱: ص ۵۸) ایجاد اشیاء و ابراز آن‌ها، (ابن عجبیه، ۱۴۱۹، ج ۱: ص ۵۶) عاطف بر نیک و بد به واسطه‌ی دادن رزق و دفع آفات، (نوی، ۱۴۱۷، ج ۱: ص ۷) مدبّر وجود، (فیضی دکنی، ۱۴۱۷، ج ۱: ص ۴۸) هدایت ابتدایی و عامه برای تمامی بندگان، (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱: ص ۲۳) «رحمن» در دنیا با خلقت و هدایت، و در آخرت با حشر (صادقی تهرانی، ۱۳۶۵، ج ۱: ص ۸۵) و تنظیم عالم تکوین به أحسن نظام (موسوی سبزواری، ۱۴۰۹، ج ۱: ص ۱۷) اشاره کرده‌اند.

برخی تفاسیر به آیه‌ی ﴿وَرَحْمَتِي وَسِعَتْ كُلَّ شَيْءٍ﴾ (اعراف: ۱۵۶/۷) و روایت «الرحمن بجمیع خلقه و الرحیم بالمؤمنین خاصه» (عروسی حویزی، ۱۴۱۵، ج ۱: ص ۱۹) استناد کرده، آن‌ها را نشان از وسعت رحمت رحمانیه و عمومیت آن بر تمامی موجودات دانسته‌اند، (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۶، ج ۱: ص ۷۴/ طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱: ص ۲۳) و با تکیه بر آیه- ی ﴿الْمَلِكُ يُومِنُ بِالْحَقِّ لِلرَّحْمَنِ﴾ (فرقان: ۲۶/۲۵) رحمت رحمانیه را برای آخرت ثابت دانسته‌اند، و حشر در قیامت را مصداق رحمانیت معرفی نموده‌اند (صادقی تهرانی، ۱۳۶۵، ج ۱: ص ۸۵)، روایت‌های «رَحْمَنَ الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ وَرَحِيمَهُمَا» نیز بر این معنا تاکید دارند (ابن طاووس، ۱۳۷۶، ج ۱: ص ۲۲۸)؛ البته تفاسیری هم وجود دارد که با استناد به روایت «يَا رَحْمَنَ الدُّنْيَا وَرَحِيمَ الْآخِرَةِ»، «رحمن» را تنها در دنیا صادق می‌دانند.

«رحمن» بر وزن فعالان، صیغهی مبالغه و بر کثرت رحمت دلالت دارد، احادیث روایت شده در این خصوص بر دو دسته‌اند که مؤید این کثرت و شمولیت می‌باشند: دسته‌ای از روایت‌ها به عمومیت رحمت رحمانیه در دنیا اشاره دارند، و برخی دیگر این شمولیت را در آخرت نیز صادق می‌دانند، که سیاق آیه‌های قرآنی چون ﴿الْمَلِكُ يَوْمَئِذٍ الْحَقُّ لِلرَّحْمَنِ﴾^۱ دلیلی بر شمولیت آن در آخرت است، و از طرفی آیهی ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ حَقَّ تَقَاتِهِ لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ﴾ (مریم: ۴۵/۱۹) عذاب و غضب را از رحمانیت خدا می‌شمارد.

آنچه از بررسی واژه‌ی «رحمن» در لغت و استعمال قرآنی به دست می‌آید این است که «رحمن» مشتق از رحمت، رحمتی مطلق، فراگیر و بی‌مقابل است (منظور از بی‌مقابل این است که رحمت رحمانیه برخلاف رحمت رحیمیه در مقابل غضب نیست و رحمان بی‌مقابل است) به این معنا که غضب را نیز زیر چتر خود دارد و مهندسی عالم بر اساس رحمت رحمانیه است که در آن غضب به امامت و رهبری رحمت و بیش‌تر و پیش‌تر از آن است و آنچه کلام مفسر معاصر قرآن، آیت‌الله جوادی بر آن تأکید دارد، این است که وصف «الرحمن» همانند «الله» که اسم اعظم است و تمامی اسماء حسناى الهی را زیر پوشش دارد، «الرحمن» نیز تمامی صفات الهی را در بر می‌گیرد و در سوره‌ای که محتوایی مهرآمیز دارد و اوصاف جمال الهی را بیان می‌نماید، در چهره‌ی جمال و در سوره‌هایی که سخن از اوصاف جلالیه الهی است، در چهره‌ی غضب الهی تجلی می‌کند (جوادی، ۱۳۹۰، ج ۱: ص ۲۹۰) که به نظر می‌رسد هیچ یک از ترجمه‌ها نتوانسته‌اند به طور کامل حتی نزدیک به این معنا را برسانند، که مهم‌ترین دلیل آن عدم امکان ترجمه‌ی واژه‌ی جامعی چون «رحمن» است. تمامی تفاسیری که مصادیقی از «رحمن» ارائه کرده‌اند، از افاضه‌ی وجود بر تمامی موجودات گرفته، تا روزی و دفع آفت‌ها، و رساندن خیرات، و حشر در قیامت و استعمال «الرحمن» در سیاق آیه‌هایی که مربوط به قیامت و متنعم شدن بهشتیان و عذاب کافران است، نشان از حضور رحمت رحمانیه در سرتا سر عوالم و مراحل تدبیر و اداره هستی دارد، و تأیید بر این نکته که «الرحمن» اسم اعظم الهی و هم‌ردیف لفظ جلاله‌ی «الله» است ﴿قُلِ ادْعُوا اللَّهَ أَوْ ادْعُوا الرَّحْمَنَ أَيًّا مَا تَدْعُوا فَلَهُ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَى﴾ (اسراء: ۱۱۰/۱۷)، و عالم با رحمت رحمانیه اداره می‌شود.

۳.۳ رحمان در روایات

در ذیل آیه اول سوره حمد درباره رحمن روایاتی نقل شده که به آن‌ها اشاره می‌شود از پیامبر روایت شده که حضرت عیسی (ع) فرمودند: الرحمن رحمن الدنيا و الرحيم رحيم الآخرة (طوسی، بی تا، ج ۱، ص ۲۹)

برخی از تابعان هم می‌گویند: الرحمن بجميع الخلق و الرحيم بالمؤمنين خاصة (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۱، ص ۹۴)

از امام صادق علیه السلام هم روایت شده که ایشان فرمود: الرحمن اسم خاص بصفة عامة و الرحيم اسم عام بصفة خاصة (عروسی حویزی، ۱۴۱۵، ج ۱، ص ۱۴)

در روایتی آمده: أن الله قابض هذه إلى تلك فيكملها مائة يرحم بها عباده يوم القيامة. (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۱، ص ۹۴)

۴. دلایل اطلاق رحمت رحمانیه در دنیا و آخرت و شمول آن بر غضب

برای اثبات این مدعا که رحمت رحمانیه، مطلق است؛ یعنی شامل غضب هم می‌شود، فراگیر است؛ یعنی تمامی موجودات مؤمن و کافر در دنیا و آخرت را شامل می‌شود، دلایل قرآنی و روایی بسیاری وجود دارد که به مهم‌ترین آن‌ها استناد می‌شود:

۱.۴ دلایل قرآنی

سیاق آیاتی چون ﴿يَا أَبَتِ إِنِّي أَخَافُ أَنْ يَمَسَّكَ عَذَابٌ مِنَ الرَّحْمَنِ فَتَكُونَ لِلشَّيْطَانِ وَلِيًّا﴾ (مریم: ۴۵/۱۹) که حضرت ابراهیم برای عموی خود، خوف از عذاب «الرحمن» دارد و دیگر آیه‌هایی که واژه‌ی «الرحمن» در آن‌ها استعمال شده، و توجه به توضیحاتی که در مورد تجلی وصف رحمان با توجه به سیاق آیه گذشت، نشان از آن دارد که رحمت رحمانیه، رحمتی عام است که دنیا و آخرت را در بر می‌گیرد و شامل غضب نیز می‌شود.

۱. «يَوْمَئِذٍ» در ﴿الْمَلِكُ يَوْمَئِذٍ الْحَقُّ لِلرَّحْمَنِ وَكَانَ يَوْمًا عَلَى الْكَافِرِينَ عَسِيرًا﴾ (فرقان: ۲۶/۲۵) اشاره به قیامت دارد که عبارت ﴿كَانَ يَوْمًا عَلَى الْكَافِرِينَ عَسِيرًا﴾ با تصریح بر قیامت و آمدن حرف «علی» بر سر «کافرین» و استعمال کلمه‌ی «عسیرا» اشاره به عذاب و غضب الهی بر آنان دارد.

۲. ﴿قُلْ مَنْ كَانَ فِي الضَّلَالَةِ فَلْيَمْدُدْ لَهُ الرَّحْمَنُ مَدًّا﴾ (مریم: ۷۵/۱۹) این آیه با سخن از سنت امداد که بر اساس آیه‌ی ﴿كُلًّا نُمِدُّ هُوَآءٍ وَهَؤَآءٍ مِنْ عَطَاءِ رَبِّكَ وَمَا كَانَ عَطَاءُ رَبِّكَ مَحْظُورًا﴾ (اسراء: ۲۰/۱۷) شامل مؤمن و کافر می‌شود، محرومیت کافر از هدایت پاداشی را بیان می‌دارد که نتیجه‌ی غضب است. به نظر می‌رسد استعمال کلمه‌ی «الرحمن» در آیه، نشان از غضب در رحمت رحمانیه دارد.

۲.۴ دلایل روایی

۱. فرازی از زیارت جامعه‌ی کبیره که به صراحت، غضب را به «الرحمن» نسبت می‌دهد: «...عَلَى مَنْ جَحَدَ وَلَا يَتَّكُمُ غَضَبُ الرَّحْمَنِ...» (ابن بابویه، ۱۴۱۳، ج ۲: ص ۶۰۹) غضب خدای رحمان بر کسی است که ولایت شما (اهل بیت) را انکار کرد.

۲. روایتی دیگر «زَكَرِيَّا عَلَيْهِ السَّلَام... حَدَّثَنِي حَبِيبِي جَبْرِئِيلُ عَلَيْهِ السَّلَامُ عَنِ اللَّهِ تَبَارَكَ وَتَعَالَى إِنَّ فِي جَهَنَّمَ جَبَلًا يُقَالُ لَهُ السَّكْرَانُ فِي أَصْلِ ذَلِكَ الْجَبَلِ وَادٍ يُقَالُ لَهُ الْغَضْبَانُ يُغْضَبُ لِعُضْبِ الرَّحْمَنِ تَبَارَكَ وَتَعَالَى...» (فتال نیشابوری، ۱۳۷۵، ج ۲: ص ۴۳۵) حضرت زکریا (ع) فرمود جبرئیل به نقل از خداوند فرمود در جهنم کوهی هست که به آن سکران می‌گویند در درون این کوه وادی ای هست که به آن غضبان می‌گویند که با غضب خدای رحمان غضب می‌کند.

۳. روایاتی که به صورت دعاست و توضیحاتی در مورد رحمانیت خدا دارد «...فَمَنْ عَصَانِي شَقِيًّا فَأَنَا الرَّحْمَنُ الرَّحِيمُ رَحْمَانُ كُلِّ زَمَانٍ آتِي بِالشَّدَّةِ بَعْدَ الرَّخَاءِ وَبِالرَّخَاءِ بَعْدَ الشَّدَّةِ» (ابن شعبه حرانی، ۱۳۶۳: ص ۴۹۳) کسی که مرا نافرمانی کند شقی شده است من رحمن و رحیم هستم رحمان هر زمان با سختی بعد از آسایش و آسایش بعد از سختی می‌آید.

سیاق این عبارت گویای آن است که «رحمن» به معنای رحمت عام، تقابل با عدم دارد و غضب را نیز در برمی‌گیرد؛ از باب «سَبَقَتْ رَحْمَتُهُ غَضَبَهُ»، نه به معنای رحمت خاص که مساوی مهربانی و مقابل غضب است.

۴. روایت «يَا مَنْ سَبَقَتْ رَحْمَتُهُ غَضَبَهُ» (مفید، محمد بن محمد، ۱۴۱۳: ص ۱۶۱) و «تَسَعَى رَحْمَتُهُ أَمَامَ غَضَبِهِ» (صحیفه‌ی سجادیه دعای ۱۶) و «سُنَّةُ اللَّهِ سَبَقَتْ رَحْمَةَ اللَّهِ غَضَبَهُ». (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۹: ص ۳۳۸)

۵. تقابلی که در روایت‌هایی چون: «...يَا سُبُوْحُ يَا مُنْتَهَى السَّيْبِ، يَا رَحْمَانَ يَا فَاعِلَ الرَّحْمَةِ، يَا اللّٰهُ يَا عَلِيْمٌ...» (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۴: ص ۶۳۱) در واژه‌ی «رحمان» و «راحم» وجود دارد، نشان‌گر نوعی تفاوت و تمایز بین این دو است، که به قرینه‌ی سیاق آیاتی که در آن‌ها واژه‌ی «رحمن» به کار رفته و سخن از عذاب به میان آمده، رحمت رحمانیه مطلق بوده، غیر از مهربان و رحمت خاصه است.

۶. روایاتی که اشاره به رحمانیت خدا نسبت به مؤمن و کافر دارند، با قرار دادن در کنار روایاتی که اشاره به رحمانیت خدا در دنیا و آخرت دارد، به دست می‌آید که رحمت رحمانیه رحمتی عام و شامل غضب الهی است.

۷. «... يَا اللّٰهُ الْمَحْمُوْدُ فِي كُلِّ فَعَالِهٍ يَا رَحْمَانَ كُلِّ شَيْءٍ وَ رَاحِمَهُ...» (طوسی، ۱۴۱۱، ج ۲:

ص ۵۸۲)

عطف «راحم» بر «رحمان» نشان از تغایر این دو است، که «راحم» بر عاطف و رحم کننده که معنای خاص رحمت است، دلالت دارد و رحمان بر معنای عام، که در مقابل عدم است نه غضب.

۵. تحلیل ترجمه‌های رحمن

۱.۵ بخشنده

دهخدا آن را به معنای «سخی» و «دهنده» معنا کرده است (دهخدا، ۱۳۷۷، ج ۳: ص ۴۴۱۸) که در این صورت معادل مناسبی برای «جواد» می‌باشد، نه «رحمن»، که رحمت مطلق و فراگیر است و مهندسی عالم بر اساس آن صورت گرفته، شامل غضب الهی نیز می‌شود.

۲.۵ بخشاینده

دهخدا آن را به معنای «عفو» گرفته (دهخدا، ۱۳۷۷، ج ۳: ص ۴۴۱۸)، و منتهی الإرب «عفو» را به بسیار آمرزنده معنا کرده است (صفی پور، بی تا، ج ۳، ص ۸۵۶) بنابراین نمی‌توان معادل مناسبی برای «رحمن» باشد.

۳.۵ بخشایشگر

دهخدا «بخشایشگر» را به معنای «رؤوف» دانسته (دهخدا، ۱۳۷۷، ج ۳: ص ۴۴۱۸) و رؤوف را «مهربان» معنا کرده است، در نتیجه با توجه به توضیح‌هایی که قبلاً گذشت، بخشایشگر معنای مناسب برای رحمت رحیمیه است، که تقابل با غضب دارد.

۴.۵ مهر گستر - گسترده مهر

«مهر گستر» به معنای آن است که عطوفت و مهر او بر همه‌ی موجودات گسترده و شامل می‌شود، حال آن‌که «گسترده مهر» تنها به وسعت مهر اشاره دارد، بدون آن‌که لازم باشد به احدی مهر کند. اگر مقایسه‌ای بین این دو ترجمه صورت گیرد، ترجمه‌ی «مهر گستر» بهتر خواهد بود؛ چرا که بر اساس آیه‌ی ﴿كَتَبَ عَلَيَّ نَفْسِيهِ الرَّحْمَةَ﴾ (انعام: ۱۲/۶) خدا رحمت را که با توجه به سیاق آیه و اشاره‌ای که تفسیر آیت الله جوادی دارند، (جوادی، ۱۳۹۰، ج ۲: ۴۸۵) رحمت رحمانیه را بر خود لازم دانسته و این ترجمه به خوبی گویای آن است، ولی «گسترده مهر» رسای این مطلب نمی‌باشد. در کل، هیچ‌یک از این دو ترجمه با وجود این - که بیان‌گر وسعت رحمت رحمانیه هستند؛ ولی نمی‌توانند معنای رحمت رحمانیه را که بی - مقابل است، به طور روشن برسانند؛ زیرا این رحمت دربرگیرنده‌ی غضبی است که با وجود این‌که نسبت به کل هستی رحمت است، به صورت عذاب جلوه می‌کند، هرچند در قالب نعمتی چون ثروت و مقام در دنیا، یا آتش جهنم در آخرت باشد.

۵.۵ رحمتش بی اندازه

واژه‌ی «بی اندازه» اشاره به نامتناهی بودن رحمت دارد؛ ولی رحمت به چه معناست؟ اشاره - ای از سوی مترجم در این خصوص نشده است، به همین منظور از هدف ترجمه که آشنایی و درک معنای واژگان توسط غیر عرب زبان است، دور می‌باشد.

۶.۵ رحمت عام

این مورد ترجمه نمی‌باشد؛ چرا که ترجمه به منظور درک معنا در زبان مقصد است، حال آن‌که «رحمت عام» تنها به شمولیت رحمت اشاره دارد و رحمت هم‌چنان دارای ابهام است.

۷.۵ مهربان

معادل نسبتاً مناسب برای رحمت رحیمیه است، تا رحمت رحمانیه؛ چراکه یکی از راه‌های رسیدن به معنای درست واژه‌گان، توجه به تقابل است، و بر اساس آیاتی چون ﴿رَبُّكُمْ أَعْلَمُ بِكُمْ إِنَّ يَشَاءُ يَرْحَمَكُمُ أَوْ إِنْ يَشَاءُ يُعَذِّبِكُمْ وَمَا أَرْسَلْنَاكَ عَلَيْهِمْ وَكَيْلًا﴾ (اسراء: ۵۴/۱۷) و ﴿يُعَذِّبُ مَنْ يَشَاءُ وَيَرْحَمُ مَنْ يَشَاءُ وَإِلَيْهِ تُقْلَبُونَ﴾ (عنکبوت: ۲۹/۲۱) رحمت رحیمیه است که مقابل غضب می‌باشد؛ به همین سبب نمی‌تواند، رسای رحمت مطلقه و بی‌مقابل رحمت رحمانیه ﴿رحمتی وَسِعَتْ كُلَّ شَيْءٍ﴾ (اعراف: ۱۵۶/۷) باشد.

۸.۵ جهان‌دار دشمن پرور به بخشاینده‌گی

به نظر می‌رسد، مترجم محترم درصدد ترجمه‌ای بوده که شمولیت آن حتی بر کافر را هم برساند حال آن‌که مومنان خارج شده‌اند. و از سویی قید بخشاینده‌گی که برای دشمن‌پروری آورده‌اند، ﴿فَلَعْنَةُ اللَّهِ عَلَى الْكَافِرِينَ﴾ (بقره: ۸۹/۲) مخالف با آیاتی است که کافران را مورد لعن خدا معرفی می‌نماید و آیات دال بر این‌که خدا مشرکان را نمی‌آمرزد ﴿إِنَّ اللَّهَ لَا يَغْفِرُ أَنْ يُشْرَكَ بِهِ وَيَغْفِرُ مَا دُونَ ذَلِكَ لِمَنْ يَشَاءُ وَمَنْ يُشْرِكْ بِاللَّهِ فَقَدِ افْتَرَىٰ إِثْمًا عَظِيمًا﴾ (نساء: ۴/۴)؛ بنابراین ترجمه فوق نمی‌تواند معادل مناسبی برای «رحمن» باشد.

۹.۵ مهربان به روزی دادن

به نظر می‌رسد این ترجمه برخاسته از حدیث امام علی علیه السلام است که در صدد بیان مصداق بوده و گویای مفهوم گسترده‌ی «رحمن» نمی‌باشد.

۱۰.۵ روزی دهنده

مترجم محترم به جای ترجمه و روشن ساختن معنا به بیان مصداقی از رحمت رحمانیه پرداخته، که معادل رازق می‌باشد.

۱۱.۵ مهرورزنده

این تعبیر بر اساس توضیحات دهخدا به معنای «عاشق» است (دهخدا، ۱۳۷۷، ج ۱۴: ص ۲۱۹۰۱) که به طور کامل نارساست؛ چرا که رحمت فراگیر طبق آیه ﴿و رحمتی وَسِعَتْ كُلَّ شَيْءٍ﴾ (اعراف: ۱۵۶/۷) شامل کافر معاند هم می‌شود و شمول محبت و عشق خدا نسبت به انکارکنندگان با تصریح آیات به عذاب و عقاب آنان در دنیا و آخرت سازگار نمی‌باشد و هیچ منشأ روایی و تفسیری ندارد، ترجمه‌ای ذوقی است.

۱۲.۵ رحمان است به بسط روزی و به ما رحم می‌کند هر چند مردم از طاعتش

سرپیچی کنند

کاستی که در این ترجمه به چشم می‌خورد، این است که مترجم محترم حتی با ترجمه‌ی تفسیری هم معنای روشنی از مفهوم ارایه نداده است و تنها به بیان یکی از مصادیق، به شمولیت رحمت رحمانیه بر مطیع و عاصی اشاره کرده، حال آن‌که رحمت رحمانیه مصادیق دیگری چون وجود بخشی، رهانیدن از آفت‌ها و تنظیم عالم تکوین به احسن نظام را نیز داراست که در مصادیق ارایه شده در تفاسیر گذشت.

۱۳.۵ هستی بخش

ترجمه‌ی «رحمن» به «هستی بخش» جایگزین نمودن یکی از مصادیق رحمت رحمانیه به جای مفهومی فراگیر است، که تقابل با عدم دارد و به هیچ‌وجه نمی‌تواند، رسا باشد.

۱۴.۵ رحمت‌گر بر آفریدگان

مترجم محترم به خوبی به شمولیت رحمت رحمانیه بر تمامی موجودات توجه داشته؛ ولی به نظر می‌رسد، آن‌چه که به روشن شدن معنای «رحمن» و ترجمه‌ی گویای آن کمک می‌کند، روشن شدن معنای رحمت است که آیا در تقابل با عدم است یا عذاب؟ که ترجمه اشاره‌ای بدان ندارد.

۱۵.۵ رحمت‌گر

مترجم محترم نکته اصلی ابهام که نوع رحمت است و فرق بین رحمت رحمانیه و رحیمیه به وسیله آن مشخص می‌شود، را روشن ننموده‌اند.

۱۶.۵ او رحمت و مهربانی داشته و رحمت او بر همه‌ی موجودات بسط گرفته

مانند برخی دیگر از ترجمه‌ها که اشاره شد، به تفسیر می‌ماند تا ترجمه، و با وجود توضیحات تفسیری معنای رحمت که نقطه‌ی ابهام است، روشن نشده و رسایی کامل برای معنای رحمت رحمانیه بی‌مقابل را ندارد.

۱۷.۵ رحمت واسعه‌ی خداوندیش تمام موجودات را احاطه نموده، جمیع

موجودات در دنیا مشمول رحمت رحمانی اویند

بانو امین اصفهانی در ترجمه‌ی خود که حالت تفسیری دارد، به درستی وسعت و شمولیت رحمت را مورد توجه قرار داده است، ولی با دلایل قرآنی و روایی که بدان‌ها اشاره شد، رحمت رحمانیه دنیا و آخرت را فرامی‌گیرد؛ بنابراین اختصاص آن به دنیا، معنای کاملی از «رحمن» بدست نمی‌دهد و هم‌چنین نکته‌ی ابهام که معنای رحمت باشد را برطرف نمی‌نماید.

۱۸.۵ بزرگوار

دهخدا آن را به معنای «عظیم»، «جلیل»، «دور از آفت» دانسته (دهخدا، ۱۳۷۷، ج ۲: ص ۴۷۰۷)؛ ولی با توجه به این‌که «بزرگوار» کسی را گویند، که از لحاظ شأن و منزلت والا باشد، به نظر می‌رسد معادل مناسب‌تری برای واژه‌ی «شریف» باشد (صفی‌پور، بی‌تا، ج ۲: ص ۶۲۴)، نه «رحمن».

۱۹.۵ سرشار از مهر برهمه‌ی موجودات

این ترجمه به اذعان نویسنده‌ی آن (مهدیه، محمود) بر مبنای تفسیر تسنیم می‌باشد، حال آن‌که در برگیرنده‌ی رحمت فراگیر و مطلق نمی‌شود که آیت الله جوادی بارها در تفسیر خود به آن تصریح کرده، و غضب را شامل آن دانسته‌اند.

از بررسی تفاسیر «رحمن» و ترجمه‌های فارسی این واژه، می‌توان نتیجه گرفت که رحمن واژه‌ای است که صرف ترجمه‌ی تحت اللفظی نمی‌تواند معنای دقیقی از آن را به مخاطب القا کند، ترجمه‌های موجود در عین حال که گستره‌ی رحمت را به خوبی رسانده‌اند؛ ولی نکته‌ی ابهام آن که نوع رحمت است، رها کرده‌اند و روشن نیست که رحمت، در مقابل عذاب است، یا در برگیرنده‌ی آن؟ به همین منظور ترجمه‌ی تفسیری «اعطاء و افاضه» وجود و هر آنچه که شیء استعداد آن را دارد، و در مسیر وجود و هستی‌اش مشتاق به سوی آن است» که با اندکی اضافه برگرفته از تفسیر علامه طباطبایی است به عنوان ترجمه‌ی دقیق پیشنهاد می‌شود، این معنا مهر و غضب الهی را در بردارد؛ چرا که کافر در مسیری که پیش گرفته و مشتاق آن است توسط رحمت رحمانیه الهی امداد می‌شود و در واقع مشمول غضب الهی می‌باشد و مؤمن بر طبق اراده‌ای که دارد در مسیر عبودیت یاری می‌شود و در نهایت در آخرت غیر مؤمن بر اساس رحمت رحمانیه داخل جهنم می‌گردد و مؤمن از نعمت‌های بهشتی بهره می‌برد.

عوامل نارسایی ترجمه‌ها

به نظر می‌رسد، تفسیر قرآن، مقدمه برای ترجمه‌ی آن است، حال آن‌که در میان مترجمان قرآن، افرادی دیده می‌شود که سوابق علمی آنان نشان می‌دهد؛ تخصصی در زبان عربی ندارند، چه رسد به تفسیر؛ به همین دلیل است که امروزه در ترجمه‌های فارسی شاهد کاستی‌های زیادی هستیم.

دو عامل اصلی در نارسایی ترجمه‌های فارسی «رحمن» وجود دارد: اولین مورد، عدم قابلیت زبانی در زبان فارسی در مقایسه با زبان عربی است، و دیگری تخصص‌های گوناگونی که برای ترجمه‌ی قرآن نیاز است؛ چون در کم‌تر کسی تمام این توانایی و تخصص‌ها جمع می‌شود، از این روی، پیشنهاد می‌شود؛ ترجمه‌های قرآن به صورت

گروهی از افراد با تخصص‌های مورد نیاز انجام گیرد، تا کلام الهی برای مخاطب غیرعرب زبان آن، گویایی بیش‌تری داشته باشد.

۶. نتیجه‌گیری

نوشتار حاضر ابتدا به بررسی واژه‌ی «رحمن» پرداخته، با روشن شدن معنای «رحمن» با توجه به تفاسیر و سیاق آیاتی که رحمت رحمانیه در آن‌ها استعمال شده، ۵۵ ترجمه‌ی فارسی را مورد بررسی قرار داده، با توجه به تفاوت ترجمه‌ها، ۲۰ گونه ترجمه را تحلیل و به نقاط قوت و ضعف آن‌ها اشاره نموده است. در نهایت به این نتیجه رسیده است که به دلیل قابلیت‌های زبانی لسان عربی و کاستی‌های زبان فارسی در این زمینه و جامعیت واژه‌ی «رحمن»، تنها به صورت تفسیری می‌توان این واژه را ترجمه کرد و بهترین ترجمه‌ای که گویای فراگیری آن باشد، فرمایش علامه طباطبایی با اندکی تغییر است که «رحمن» را به اعطاء و افاضه‌ی وجود، و هر آن‌چه که شیء استعداد آن را دارد، و در مسیر وجود و هستی‌اش مشتاق به‌سوی آن است، معنا نموده‌اند. این معنا هم مهر و هم غضب الهی را در بردارد.

دلایل قرآنی و روایی زیادی بر اطلاق رحمت رحمانیه در دنیا و آخرت و شمول آن بر غضب وجود دارد که در مقاله به آن‌ها اشاره شد. و بر همین اساس به نقد ترجمه‌ها پرداخته شد و کاستی آن‌ها روشن شد.

کتاب‌نامه

قرآن کریم

- نهج البلاغه، ترجمه محمد دشتی، اول، قم، انتشارات امامت، ۱۳۸۴ش.
صحیفه کامله سجادیه، ترجمه میرزا ابوالحسن شعرانی، هشتم، قم، انتشارات قائم آل محمد، ۱۳۸۶ش.
ابن بابویه، محمدبن علی، من لا یحضره الفقیه، قم، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۱۳ق.
ابن شعبه حرانی، حسن بن علی، تحف العقول، قم، جامعه مدرسین، ۱۴۰۴ق.
ابن طاووس، علی بن موسی، الإقبال بالأعمال الحسنة (ط - الحدیث)، قم، دفتر تبلیغات اسلامی، ۱۳۷۶ش.
ابن عجبیه، احمد بن محمد، البحر المدید فی تفسیر القرآن المجید، قاهره، دکتر حسن عباس زکی، ۱۴۱۹ق.

- ابن منظور، محمد بن مکرم، لسان العرب، بیروت، دارصادر، ۱۴۱۴ق .
- ازهری، محمد بن احمد، تهذیب اللغة، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۲۱ق .
- بیضاوی، عبد الله بن عمر، أنوار التنزیل و أسرار التأویل، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۱۸ق.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد، مفردات ألفاظ القرآن، بیروت، دار القلم، ۱۴۱۲ق.
- زمخشری، محمود، الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل، بیروت، دار الکتب العربی، ۱۴۰۷ق.
- سبزواری نجفی، محمد بن حبیب الله، الجدید فی تفسیر القرآن المجید، بیروت، دارالتعارف للمطبوعات، ۱۴۰۶ق.
- صادقی تهرانی، محمد، الفرقان فی تفسیر القرآن بالقرآن، قم، انتشارات فرهنگ اسلامی، ۱۳۶۵ش.
- صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم، تفسیر القرآن الکریم، قم، انتشارات بیدار، ۱۳۶۶ش.
- عروسی حویزی، عبد علی بن جمعه، تفسیر نور الثقلین، قم، انتشارات اسماعیلیان، ۱۴۱۵ق.
- طباطبایی، محمدحسین، المیزان فی تفسیر القرآن، قم، دفتر انتشارات اسلامی جامعه‌ی مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۱۷ق.
- فضل الله، محمد حسین، من وحی القرآن، دار الملائک - لبنان - بیروت، ۱۴۱۹ ه.ق.
- طبرسی، فضل بن حسن، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، تهران، انتشارات ناصر خسرو، ۱۳۷۲ش.
- طوسی، محمد بن حسن، التبیان فی تفسیر القرآن، بیروت، دار احیاء التراث العربی، بی تا.
- طوسی، محمد بن الحسن، مصباح المتهدجو سلاح المتعبد، بیروت، مؤسسه فقه الشیععه، ۱۴۱۱ق.
- قمی مشهدی، محمد بن محمدرضا، تفسیر کنز الدقائق و بحر الغرائب، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۶۸ش .
- فتال نیشابوری، محمد بن احمد، روضه الواعظین و بصیره المتعظین (ط - القدیمة)، قم، انتشارات رضی، ۱۳۷۵ش.
- فراهیدی، خلیل بن احمد، کتاب العین، قم، نشر هجرت، ۱۴۰۹ق.
- فخر رازی، محمد بن عمر، مفاتیح الغیب، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۲۰ق.
- فیضی دکنی ابوالفضل، سواطع الالهام فی تفسیر القرآن، قم، دارالمنار، ۱۴۱۷ق.
- فیض کاشانی، محمد محسن بن شاه مرتضی، نوادر الأخبار فیما يتعلق بأصول الدین (للفیض)، تهران، اول، مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، ۱۳۷۱ش.
- کلینی، محمدبن یعقوب، الکافی (ط - الإسلامیه)، بیروت، دار الکتب الإسلامیه، ۱۴۱۷ق
- ماوردی، علی بن محمد، النکت و العیون، اول، بیروت، دار الکتب العلمیه، بی تا.
- مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی، بحار الأنوار (ط - بیروت)، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۳ق.
- محلی، جلال الدین و سیوطی، جلال الدین، تفسیر الجلالین، بیروت، مؤسسه النور للمطبوعات، ۱۴۱۶ق.
- مصطفوی، حسن، التحقیق فی کلمات القرآن الکریم، بیروت، دار الکتب العلمیه - مرکز نشر آثار علامه مصطفوی، ۱۴۳۰ق.

- مفید، محمد بن محمد، کتاب المزار- مناسک المزار (للمفید)، قم، کنگره جهانی هزاره شیخ مفید- رحمه الله علیه، ۱۴۱۳ق.
- موسوی سبزواری سید عبد الاعلی، مواهب الرحمان فی تفسیر القرآن، بیروت، مؤسسه اهل بیت علیه السلام، ۱۴۰۹ق.
- نیشابوری محمود بن ابو الحسن، إيجازالبيان عن معانی القرآن، بیروت، دار الغرب الاسلامی، ۱۴۱۵ق.
- نوی جاوی محمد بن عمر، مراح لبید لكشف معنی القرآن المجید، بیروت، دار الکتب العلمیه، ۱۴۱۷ق.
- آیتی، عبدالمحمد، ترجمه قرآن، چهارم، تهران، انتشارات سروش، ۱۳۷۴ش.
- ابوالفتوح رازی، حسین بن علی، روض الجنان و روح الجنان فی تفسیرالقرآن، مشهد، بنیاد پژوهشهای اسلامی آستان قدس رضوی، ۱۴۰۸ق.
- ابراهیمی، محمد حسین، ترجمه قرآن، دوم، قم، سازمان تبلیغات اسلامی، بی تا.
- ابوحفص، نجم الدین عمر، ترجمه قرآن، اول، تهران، انتشارات سروش، ۱۳۶۷ ش.
- ارفع، سید کاظم، ترجمه قرآن، اول، تهران، مؤسسه تحقیقاتی و انتشاراتی فیض کاشانی، ۱۳۸۱ش.
- اشرفی تبریزی، محمود، ترجمه قرآن، تهران، جاویدان، ۱۳۸۰ش.
- امین، سیده نصرت، مخزن العرفان در تفسیر قرآن، اصفهان، بی تا.
- انصاری خوشابر، مسعود، ترجمه قرآن، تهران، نشر و پژوهش فروزان روز، ۱۳۷۷ش.
- انصاریان، حسین، ترجمه قرآن، اول، قم، انتشارات اسوه، ۱۳۸۳ ش.
- برزی اصغر، ترجمه قرآن، اول، تهران، بنیاد قرآن، ۱۳۸۲ش.
- بروجردی، سید محمد ابراهیم، ترجمه قرآن، تهران، انتشارات صدر، ۱۳۶۶ش.
- بلاغی، سیدعبدالحجت، حجه التفاسیر و بلاغ الإکسیر، اول، قم، انتشارات حکمت، ۱۳۸۶ق.
- بهرامپور، ابوالفضل، ترجمه قرآن، اول، تهران، آوای قرآن، ۱۳۸۸ش.
- پاینده، ابوالقاسم، ترجمه قرآن، پنجم، تهران، جاویدان، بی تا.
- پورجوادی، کاظم، ترجمه قرآن، اول، تهران، بنیاد دایرة المعارف اسلامی، ۱۴۱۴ق.
- تشکری آرانی، شهاب، ترجمه قرآن، اول، تهران، سازمان تبلیغات اسلامی، بی تا.
- ثقفی تهرانی، محمد، تفسیرروان جاوید، سوم، تهران، انتشارات برهان، ۱۳۹۸ق.
- جعفری، یعقوب، ترجمه قرآن، کوثر، اول، قم، هجرت، بی تا.
- جوادی آملی، عبدالله، تسنیم، اول، قم، اسراء، ۱۳۹۰ش.
- حجتی، سید مهدی، گلی از بوستان خدا، ششم، قم، انتشارات بخشایش، ۱۳۸۴ش.
- خرم دل، مصطفی، ترجمه قرآن، تهران، انتشارات احسان، ۱۳۷۹ش.
- خسروانی، علی رضا، تفسیر خسروی، اول، تهران، انتشارات اسلامی، ۱۳۹۰ق.
- خواجوی، محمد جواد، ترجمه قرآن، تهران، انتشارات مولی، ۱۴۱۰ق.

دهلوی، شاه ولی الله، ترجمه قرآن، اول، مدینه، مجمع ملک فهد لطباعه المصحف الشریف، ۱۴۱۷ق.
رضایی اصفهانی، محمد علی و همکاران، ترجمه قرآن، اول، قم، موسسه تحقیقاتی فرهنگی دارالذکر،
۱۳۸۳ش.

رهنما، زین العابدین، ترجمه و تفسیر رهنما، تهران، کیهان، ۱۳۴۶ش.
شعرانی، ابو الحسن، ترجمه قرآن، اول، تهران، انتشارات اسلامی، ۱۳۷۴ش.
صادقی تهرانی، محمد، ترجمه قرآن، تهران، انتشارات کلیدر، ۱۳۸۲ش.
صفوی، سید محمدرضا، ترجمه قرآن، بی‌جا، بی‌نا، بی‌تا.
صفی پور، عبدالرحیم بن عبدالکریم، منتهی الارب فی اللغة العرب، بی‌جا، کتاب‌خانه سنایی، بی‌تا.
صفی‌علیشاه، حسن بن محمد باقر، ترجمه قرآن، اول، تهران، انتشارات منوچهری، ۱۳۷۸ش.
صلواتی، محمود، ترجمه قرآن، اول، تهران، مبارک، ۱۳۸۷ش.
طالقانی، سید محمود، پرتوی از قرآن، چهارم، تهران، شرکت سهامی انتشار، ۱۳۶۲ش.
طاهری قزوینی، علی اکبر، ترجمه قرآن، اول، تهران، انتشارات قلم، ۱۳۸۰ش.
عاملی، ابراهیم، تفسیر عاملی، اول، تهران، انتشارات صدوق، ۱۳۶۰ش.
فارسی، جلال‌الدین، ترجمه قرآن، اول، تهران، انجام کتاب، ۱۳۶۹ش.
فضل بن حسن، امین الاسلام ابوعلی، بی‌جا، ترجمه قرآن، بی‌تا.
فقیهی رضایی، محمد، ترجمه قرآن کریم، اول، تهران، مرکز طبع و نشر قرآن جمهوری اسلامی،
۱۳۹۴ش.

فولادوند، مهدی، ترجمه قرآن، ششم، تهران، دارالقرآن الکریم، ۱۳۸۵ش.
قرشی، سید علی اکبر، تفسیر احسن الحدیث، سوم، تهران، بنیاد بعثت، ۱۳۷۷ش.
کاوینپور، احمد، ترجمه قرآن، سوم، تهران، سازمان چاپ و انتشارات اقبال، ۱۳۷۸ش.
گرمارودی، سید علی، ترجمه قرآن، دوم، تهران، انتشارات قدیانی، ۱۳۸۴ش.
مترجمان، ترجمه تفسیر طبری، دوم، انتشارات توس، ۱۳۵۶ش.
مجتبوی، سید جلال‌الدین، ترجمه قرآن، تهران، حکمت، اول، ۱۳۷۱ش.
مجهول، ترجمه قرآن، اول، تهران، نامشخص، ۱۳۸۴ش.
مشکینی، علی، ترجمه قرآن، دوم، قم، الهادی، ۱۳۸۱ش.
مصباح زاده، عباس، ترجمه قرآن، اول، تهران، سازمان انتشارات بدرقه جاویدان، ۱۳۸۰ش.
مصطفوی، حسن، تفسیر روشن، تهران، مرکز نشر کتاب، ۱۳۸۰ش.
معزی، محمدکاظم، ترجمه قرآن، قم، اسوه، ۱۳۷۲ش.
مغنیه، محمد جواد/ دانش، موسی، ترجمه تفسیر کاشف، اول، قم، موسسه بوستان کتاب (مرکز چاپ و
نشر دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم)، ۱۳۷۸ش.

مکارم شیرازی، ناصر، ترجمه قرآن، دوم، قم، دارالقرآن الکریم (دفتر مطالعات تاریخ و معارف اسلامی)، ۱۳۷۳ ش.

ملکی، علی، ترجمه قرآن کریم، دوم، تهران، ویراستاران، ۱۳۹۶ ش.

مهدیه، محمود، «ترجمه‌ی جزء اول قرآن کریم با تأکید بر تفسیر تسنیم»، دانشگاه تهران، پردیس قم، شهریور ۱۳۹۰ ش.

میبدی، احمد بن محمد، کشف الأسرار و عدة الأبرار، پنجم، تهران، انتشارات امیر کبیر، ۱۳۷۱ ش.

الهی قمشه‌ای، مهدی، ترجمه قرآن، دوم، قم، انتشارات فاطمه الزهراء، ۱۳۸۰ ش.

یاسری، محمود، ترجمه قرآن، اول، قم، انتشارات بنیاد فرهنگی امام مهدی (عج)، ۱۴۱۵ ق.

مقاله‌ها

ابراهیمی، ابراهیم، «جایگاه رحمت الهی در تفاسیر فریقین»، پژوهش‌های تفسیر تطبیقی، ۱۳۹۵، تابستان شماره ۳؛ صص ۸۵-۱۰۴

اشرفی، عباس؛ سیدالنگی، الهام، «ترجمه‌های انگلیسی بسم الله الرحمن الرحیم»، مجله حسنا، ۱۳۸۹، شماره ۷؛ صص ۸۱-۶۶.

انوشیروانی، علی رضا، «مطالعه تطبیقی ترجمه‌های انگلیسی سوره حمد»، مجله پژوهش ادبیات معاصر جهان، ۱۳۸۵، شماره ۳۱؛ صص ۴۲-۱۷.

رحمانی، نعیم، رضایی هفتادری، غلام عباس، «پژوهشی در واژه‌های رحمان و رحیم براساس قاعده‌ی زیاده‌المبني تدل علی زیاده‌المعنی»، ادب عربی، ۱۳۹۵، صص ۱۳۲-۱۱۳.

ساجدی، اکبر، «معادل فارسی (بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ) در ترجمه‌های قدیم و جدید قرآن»، مجله حسنا، ۱۳۹۷، شماره ۳۴، صص ۳۷-۸.

فقیه، ناصر، «تاملی در معنای رحمن و رحیم»، بینات، ۱۳۸۳، صص ۹-۴.

محمدی نیک، محمد، «گستره معنایی «رحمن» و «رحیم» در روایات اهل بیت علیهم السلام»، علوم حدیث، بهار و تابستان ۱۳۹۰، شماره ۵۹، صص ۷-۳.

محمدیگی، شاهرخ، «آیت تسمیت در تفسیر کشف الاسرار و عدة الابرار (ترجمه، تفسیر و تأویل بسم الله الرحمن الرحیم)»، وقف میراث جاویدان، ۱۳۷۴، تابستان، شماره ۱۰، صص ۲۲-۱۵.

مرزبانی، مصیب، «واژگان ذی وجوه «هدی»، «صلاة» و «رحمة» در ترجمه‌های فارسی و انگلیسی قرآن کریم»، مجله حسنا، ۱۳۹۵، شماره ۲۹ و ۳۰، صص ۹۷-۷۹.

نصیری، علی، «بررسی تطبیقی بیست ترجمه‌ی سوره‌ی حمد»، بینات، تهران، ۱۳۸۵، شماره ۵۰ و ۴۹، صص ۲۷۷-۲۵۵.

هدایی، علی رضا، «نقدی بر ترجمه‌ی مفاهیم بنیادی قرآن مجید»، کتاب ماه دین، ۱۳۸۰، شماره ۴۳، صص ۷-۳.